

Liglugten af den moderne Civilisation? Moralstatistiske perspektiver på selvmord i 1800-tallets Danmark

AF LARS ANDERSEN

SLAGMARK #81
SIDER: 71-93

Men hvor meget af Skylden bærer Individet og hvor meget Samfundet, eller kan der overhovedet tillægges Individet noget Ansvar særlig ved Selvmordet? Vi staa her overfor et af Tidens brændende Spørgsmaal, der har sat Moralstatistikere og Sociologer i stærk Bevægelse. Striden har drejet sig om, hvorvidt der ved den sidstnævnte Dødsarsag foreligger et Udslag af mere eller mindre fri Selvbestemmelse eller kun en Handling, dikteret af Nødvendigheden (Sørensen, 1885, s. 66).

Danmark indtog i 1800-tallet en stilling som et af Europas mest selvmordsramte lande. Værre end selv Frankrig, der ellers traditionelt var blevet anset for landet med det højeste selvmordstal (Hacking, 1990, s. 64-72). Det er imidlertid et tema, der stort set er overset af danske historikere, hvilket står i stærk kontrast til den europæiske forskning, hvor især kulturhistoriske studier af selvmord i en årrække har været et stort felt (Retterstøl, 1993; Ekström, 2000; Brancaccio, Engstrom & Lederer, 2013). Denne artikel sætter fokus på en gruppe danske læger og statistikere, der fra omkring midten af 1800-tallet påbegyndte systematiske, videnskabelige undersøgelser af fænomenet selvmord. Udgangspunktet er, at statistik, ofte udgået fra statslige myndigheder, fik afgørende betydning for forståelsen af begrebet selvmord i perioden.

En dansk selvmordsstatistik kan dateres tilbage til 1835, da en af den sene enevældes nyskabelser, Tabelkommissionen, begyndte at indsamle oplysninger fra præsternes dødslistes. På den måde blev der indsamlet de første primære personlige oplysninger om danske selvmordere (Bergsøe, 1848, s. 27-36). Allerede efter få år gik myndighederne mere systematisk til værks og udarbejdede et udførligt skema, der skulle anvendes ved retslige forhør i forbindelse med selvmord.¹ Herigennem fik statistikerne i København desuden oplysninger om aflivelsesmetode, de sandsynlige motiver bag handlingen, og ikke mindst viden om, hvorvidt den pågældende afdøde person forud havde været drikfældig (Holck, 1901, s. 184ff).

Tal for årtiet 1835-1845 viste en selvmordsfrekvens på flere end 20 selvmord pr. 100.000 indbyggere i Danmark mod ca. 8 selvmord pr. 100.000 indbyggere i Frankrig (Kayser, 1846, s. 31). Det skal bemærkes, at de fleste europæiske lande – de skandinaviske lande undtaget – ikke havde en effektiv befolkningsstatistik ved indgangen til det 19. århundrede, og sammenligning af selvmordsstatistikken var desuden besværliggjort af store forskelle i såvel opgørelsesmetoder samt lovgivningsmæssige og administrative forhold. Men Danmarks plads blandt de mest selvmordsplagede lande i Europa var en klar tendens, der blot blev styrket gennem statistiske opgørelser hele vejen op gennem 1800-tallet (Bille-Brahe et al., 1988).²

Denne artikel undersøger, hvordan viden om selvmord blev skabt og cirkulerede i en dansk kontekst, fra etablering af en egentlig selvmordsstatistik i 1835 og frem til begyndelsen af 1900-tallet. Hvilken slags viden blev sendt i omløb i Danmark, og hvilke tolkninger og forestillinger om årsager til selvmordstallene blev diskuteret på baggrund af den nye statistik?

Selvmordsstatistik var en af de mest fremtrædende landvindinger i 1800-tallets såkaldte 'moralstatistik' (Wilkens, 1880). Det 19. århundredes afdækning af statistiske regelmæssigheder i moralske spørgsmål, såsom kriminalitet, selvmord, ægteskaber, uægte børnefødsler osv., var selve grundlaget for socialvidenskabens opståen i Europa. Socialfilosoffer, læger og statistikere diskuterede om moralske, og med tiden også sociale, fænomener var styret af menneskets frie vilje, som Immanuel Kant havde udlagt det i sin fornuftslære, eller om det efter naturvidenskabeligt forbillede var muligt at afdække sociale 'lovmæssigheder' bag tilsyneladende frie handlinger. Her blev prøvelsen af 'de store tals lov' en væsentlig metode i bestræbelsen på at blotlægge de usynlige kræfter i menneskelivet (Porter, 1986; Desrosières, 1998).

Videnskabsteoretisk bygger artiklen på den antagelse, at statistik etablerer en bestemt forståelse af virkeligheden som andet og mere end blot en 'realistisk' afspejling af virkeligheden. Det vil sige, at vores forestilling om den samfundsmæssige virkelighed bliver til i kraft af den måde, tallene lægges til rette på. Der er dermed et element af konstruktion af den virkelighed, statistikken præsenterer. (Höjer 2001, s. 34; Porter, 1995). Statistisk kategorisering afspejler forskellige tolkninger af den sociale virkelighed. Som historikeren Joan Wallace Scott har udtrykt det, er statistiske rapporter ikke blot neutrale beskrivelser, men i lige så høj grad måder at skabe autoritet bag bestemte forestillinger om den sociale orden (Scott, 2018, s. 115). Statistisk repræsentation kan forme eller omforme vores forestillinger om nationen, folket, osv. Ny statistisk viden kan skabe nye forestillinger, såvel som det kan styrke og indskrives i allerede eksisterende forestillinger om den sociale virkelighed.

Det sætter naturligt fokus på en cirkulationsproces, hvor viden transformeres og cirkulerer uden at man dermed tager udgangspunkt i de traditionelle enkle diffusionsteorier og lineære spredningsmodeller for videnskab. Nyere retninger indenfor videnshistorie og den såkaldte 'kontekstuelle videnskabshistorie' har i de senere årtier netop understreget en dynamisk vekselvirkning mellem 'science' og 'society' frem for traditionelle videnskabshistoriske doktrinhistorier eller 'top-down' teorier (Östling & Heidenblad, 2017; Östling et al., 2018, Wisselgren, 2015).³

Det statistiske materiale om selvmord blev primært produceret af staten og udkom som officielle redegørelser. Under enevælden skete det i form af Tabelkommissionens *Statistisk Tabelværk*, og under folkestyret udgav Det statistiske Bureau fra omkring 1860 de såkaldte *Statistiske Meddelelser*. Selvmordsstatistikken var dermed forbundet med den statslige autoritet. Denne artikel vil argumentere for, at flere tolkninger af selvmord, officielle som alternative, eksisterede og kæmpede om pladsen som hovedforklaring i 1800-tallets selvmordsdebat.

Overordnet set var der tale om to forklaringsmodeller; 1) en moralsk forklaring, der udpegede det moderne samfunds opløsning af religion og traditionelle forhold som afgørende, og 2) en social og økonomisk forklaring, der pegede på den økonomiske ulighed og 'arbejderspørgsmålet' som forklaring.

Hvordan og af hvem blev disse selvmordsforklaringer skabt og formidlet?

TEOLOGISKE OG JURIDISKE DISKURSER FØR MORALSTATISTIKKEN

For at kunne forstå det brud, moralstatistikken medførte i midten af 1800-tallet, er det nødvendigt med kendskab til de forestillinger om selvmord, der gik forud. Teologisk set var selvmordet en synd og en forbrydelse mod det kristne fællesskab, som burde og skulle straffes med evig fortabelse i det hinsides. Retten til et menneskes liv og død lå hos Gud - under enevælden reelt hos kongen.

I 1787 skrev den danske hofpræst, Christian Bastholm, fordømmende om de mange selvmordere i hovedstaden: "Selvmord strider mod Skaberens Hensigter" (Bastholm, 1787, s. 5). Året efter, i 1788, udkom på dansk en oversættelse af selveste Martin Luthers advarsel mod det fordømmelige selvmord: "En Selvmorder handler imod Naturens Lov, og bliver altsaa værre end en Hedning, ja værre end et ufornuftigt Fæ" (Luther, 1788, s. 5). Selvmorderen tilsidesatte den selvopretholdelsesdrift, Gud havde nedlagt i mennesket. En nærmest moralsk panik og frygten for en selvmordsepidemi var ikke til at tage fejl af, da præsten ved Garnisonskirken, Christian Brorson, i 1806 skrev alarmerende, at flere selvmordere efter sigende var fundet med Goethes bog om den unge Werther i lommen (Brorson, 1806).⁴ Brorson opgav 614 selvmord i perioden 1795 til 1805, hvilket giver ca. 60 pr. 100.000 indbyggere - et meget højt tal i europæisk sammenhæng.

Den teologiske diskurs blev i høj grad understøttet af den juridiske formulering vedrørende selvmord i Danske Lov af 1683: DL 2-10-4 og DL 6-6-21. Selvmorderes lig måtte ikke begraves på kirkegården, med mindre der var bevis for at handlingen var begået i "Sygdom og Raseri" (DL 6-6-21). Desuden blev eventuelle arvinger ramt, da en selvmorders ejendom blev konfiskeret af Kongen. Under ingen omstændigheder måtte en præst foretage jordpåkastelse eller afholde nogen form for ligprædiken.

Selvom den teologiske fordømmelse fortsatte (se Nielsen, 1869; Martensen, 1878, s. 219) arbejdede tiden et stykke inde i 1800-tallet ikke desto mindre for en afkriminalisering af selvmord. Tidens førende jurist, A. S. Ørsted, mente ikke, at hverken selvmordere eller deres efterladte skulle straffes. Ethvert menneske bestemmer over sit eget liv. Den ret lå hverken hos Gud eller staten (Fenger, 1985). En ny rettighedstænkning, der reelt afspejlede 1800-tallets liberale gennembrud, medførte således, at straffeloven fra 1866 helt fjernede de kriminaliserende bestemmelser. Fra nu af var en selvmorder berettiget til samme begravelse som enhver anden afdød person.

Begrundelsen for at afskaffe Danske Lovs bestemmelser faldt i tre argumenter. Dels virkede kriminalisering af selvmord ikke afskrækkende, hvilket selvmordsstatistikken var et afgørende bevis på. Desuden hævdedes det, at velhavende selvmordere nærmest pr. automatik blev erklæret sindssyge, hvorimod fattige selvmordere altid blev jordet uden for kirkegården. Der var således ikke lighed for loven. Desuden, og måske mest afgørende, blev begravelsesregler for henrettede for manddrab ændret i straffeloven. Fremover skulle også mordere kunne begraves på kirkegården, hvilket stillede selvmordere i et urimeligt forhold som de eneste lig, der ikke fik adgang til indviet jord. Selvmordere og henrettede mordere måtte trods alt stilles lige i døden, lød argumentet (Petersen, 2001, s. 47ff).

Men trods juridisk afkriminalisering var der, som følgende vil vise, ikke tale om en afstigmatisering af selvmord.

SELMORDETS REGELMÆSSIGHED. MORALSTATISTIKKEN KOMMER TIL DANMARK

I 1846 udkom *Om Selvmord i Kongeriget Danmark. Et Bidrag til dette Lands moralske Statistik*. Forfatteren var læge og nationaløkonom C. J. Kayser (1811-1870), som var distriktslæge i København i slutningen af 1840'erne. Kayser var på linje med tidens yngre læger inspireret af en naturvidenskabelig betragtningsmåde. Det afgørende mål for hans undersøgelse var, hvorvidt moralstatistikken kunne anvendes til at afdække "Nationernes intellektuelle og moralske Tilstand" (Kayser, 1846, s. 6). Målet var ikke, som jurister og teologer før ham, at udsige noget spekulativt om individets synd eller individets rettigheder, men derimod at påvise lovmæssigheder i selvmordsudviklingen.

Kayser undersøgte i alt 2.809 selvmord i perioden 1835-1844. En af de mere overraskende konklusioner i undersøgelsen var, at selvmordshyppigheden i Danmark var størst i de lyse måneder og lavest midt på vinteren. Hvert år toppede antal selvmord i maj og juni måned. I de tre vintermåneder var antallet af selvmord blot halvt så stort.

I perioden var selvmordshyppigheden størst i København: "Selvmord er næsten dobbelt saa hyppigt i Kjøbstæderne som paa Landet, og næsten 3 Gange saa hyppigt i Kjøbenhavn" (Kayser, 1846, s. 21). Desuden viste undersøgelsen, at mænd oftere begik selvmord end kvinder. Selv i valg af aflivelsesmetode var der en klar forskel

mellem kønnene. Mænd havde en større tendens til hængning, hvor ca. halvdel af alle kvinders selvmord i perioden skyldes drukning.

På en række områder afdækkede Kayser en statistisk regelmæssighed. De samme tendenser vendte tilbage i samme form år efter år. Det fik ham til at konkludere, at

... der virkelig kan gives en moralsk Statistik, at moralske Phænomener, naar de betragtes i store Antal, saaledes som Nationerne frembyde dem i Tidsrum, der omfatte flere Aar, træde frem og gjentage sig med en Regelmæssighed og Nøiagtighed, der erindrer om de Love, der styrer den ydre Natur (Kayser, 1846, s. 130).

De store tals lov havde vist sig på området. Der måtte virke mere eller mindre konstante årsager bag, når fænomenet selvmord tilsyneladende ikke alene var styret af menneskets absolut frie vilje. Men hvilke?

Kayser mente her, at selvmord, ikke mindst på grund af den stigende frekvens i hovedstaden, måtte være forårsaget af mangel på religiøsitet samt storbylivets negative indvirkning på moral og sædelighed. Dog var han klar i sin afvisning af det, han kaldte den "fatalistiske Anskuelse" (Kayser, 1846, s. 132). Han havde som ung læge studeret i Paris i 1830'erne og stiftet bekendtskab med den berømte belgiske statistiker Adolphe Quetelet, der i sin iver efter at bringe de sociale fænomener under naturvidenskabelig formel havde gjort sig til talsmand for en regulær 'social determinisme', der betragtede menneskets frie vilje blandt de tilfældigt virkende årsager.⁵

De deterministiske strømninger stod stærkt visse steder i Europa. To eksempler skal nævnes. For det første var der stor opmærksomhed omkring det faktum at selvmord var hyppigere blandt protestanter end blandt katolikker. Det er blevet kaldt 'sociologiens første lov' og fejlagtigt tilskrevet den franske sociolog Emile Durkheims berømte værk *La Suicide* fra 1897. Reelt set blev opdagelsen gjort i 1860'erne af de tyske statistikere Alexander v. Oettingen og Adolph Wagner og udbredt med stor styrke i den tyske kulturkamp mellem katolikker og protestanter i det nye tyske kejserrige. Forklaringen var kulturchauvinistisk. Den frie tanke, og dermed også den eksistentielle tvivl og angst, var mere udbredt blandt protestanter end blandt de autoritetstro og indskrænkede katolikker. Tallene viste, ifølge tyske moralstatistikere, at protestanter derfor stod på et højere kulturelt udviklingsstrin (Lederer, 2013).

En anden stærk idéstrømning var den socialdarwinistiske forklaring. En af de

mest fremtrædende, den italienske statistiker, Enrico Morselli, hævdede ligefrem, at en stigende europæisk selvmordshyppighed op gennem 1800-tallet var samfundets måde at skaffe de mindst levedygtige individer af vejen på (Morselli, 1882; Brancaccio, 2013). De stigende selvmordsrater afspejlede en stigende konkurrence i de moderne samfund, og de svageste individer bukkede under. Selvmordstallene blev her indskrevet i en evolutionsbiologisk forklaringsmodel.

Årsagstro var imidlertid ikke det samme som fatalisme eller determinisme, hævdede Kayser allerede i 1846 på forkant af denne europæiske udvikling. Moralstatistisk determinisme vedrørende selvmord slog for øvrigt ikke igennem i 1800-tallets Danmark (Rubin, 1884; Westergaard, 1884; Sørensen, 1887). Men det ændrede ikke på ideen om, at der dog måtte ligge samfundsmæssige årsager bag selvmord.

Kayser lå reelt set tættere på den såkaldt modernitetskritiske forklaring. Stigende selvmordstal var i denne optik forårsaget af sekulariseringens, industrialiseringens, moderniseringens og urbaniseringens ødelæggende virkning på det menneskelige sind. Eller som den norske læge P. Ulleland skrev om selvmordet i 1887: ”Liglugten af den moderne Civilisation” (Ulleland, 1887, s. 1059). Opbrud i sociale institutioner, rastløs stræben efter materielle goder, individets emancipation og moralske forvrængninger skabte det moderne selvmord. Som Voltaire havde udtrykt det i slutningen af 1700-tallet: Landlivet udmattede kroppen, men bylivet udpinte sjælen (Kushner, 1993, s. 462).

Kayser skrev om Københavns høje selvmordstal:

Vi have her et mærkeligt Eksempel paa den Indflydelse, Bylivet udøver paa Mennesket, i den Grad det fremmaner de onde Magter, som især true Menneskets Moralitet. Mange kunde maaske fristes til at opkaste det Spørgsmaal, om man ikke for denne Pris for dyrt betaler for de Goder, Bylivet i andre Henseender frembyder. (Kayser, 1846, s. 21)

Kaysers håb var, at en stærkere indvirkning fra skole og ikke mindst kirke kunne bidrage til at fravriste døden disse ulykkelige ofre. For, som han skrev, ”...den der i Sandhed er gudhengiven” (Kayser, 1846, s. 101), vil altid finde glæde ved livet.

DEN MORALSKE FORKLARING

C. J. Kayser fik afgørende betydning for den officielle selvmordsstatistik. Tabelkommissionen under Danske Kancelli lod ganske enkelt Kayser's undersøgelse udkomme særskilt som 11. hæfte af *Statistisk Tabelværk*. Her pegede Kayser desuden på en årsag til det høje danske selvmordstal: Drikfældighed. Siden 1835 havde myndighederne indsamlet oplysninger herom, og Kayser kunne berette, at forudgående drikfældighed havde været tilfældet med 433 selvmordere i perioden 1835-44, eller 15,4 pct. (Tabelkommissionen, 1847, XLIII).

Det blev imidlertid først i slutningen af 1850'erne at den sociale kategorisering af den typiske danske selvmorder fik sit endelige udtryk i selvmordsstatistikken. Her var to forhold afgørende. For det første kunne Det statistiske Bureau fremlægge en ny ti-årsoversigt i sommeren 1858, og her kunne bureauets chef, professor C. N. David, fremlægge de nyeste tal, der viste, at i perioden 1845-56 var det oplyst, at 774 eller 17,4 pct. af alle selvmordere havde været forfaldne til druk. Med uvant stærke udtryk for en publikation fra Det statistiske Bureau betragtede David udviklingen som udtryk for "...en sørgelig moralsk Slappelse og Sygelighed" (Det statistiske Bureau 1858, II).

For det andet vakte de danske selvmordstal stadig større bekymring sammenlignet med Europa. Igen var Kayser med helt fremme. På et møde i Det kongelige medicinske Selskab den 18. november 1858 fremlagde han en analyse af nye tal fra Det statistiske Bureau (Kayser 1859a).⁶ Først og fremmest var der siden den første undersøgelse sket en markant stigning i selvmordsfrekvens i Danmark (tabel 1).

Tabel 1:

Antal selvmord i Danmark pr. 100.000 indbygger over 15 år. I 5-års gennemsnit.

1835-1839	20,9
1840-1844	22,8
1845-1849	24,0
1850-1854	26,8

Kilde: Kayser, 1859b, s. 2.

Det gennemsnitlige antal årlige selvmord var steget fra 261 i den første femårsperiode til 389 i den sidste periode. Sammenlignet med det øvrige Europa og navnlig

Frankrig var tallene bemærkelsesværdige. Allerede i sin første undersøgelse fandt Kayser, at selvmord var tre gange så hyppige i Danmark sammenlignet med Frankrig (Kayser, 1846, s. 31). De nyeste tal fra 1858 viste følgende:

Tabel 2:

Selvordshyppighed i udvalgte europæiske lande, forskellige perioder

	Antal selvmord pr. år i gennemsnit	Befolkningstal. i mio.	Antal selvmord pr. 100.000 indbyggere. i gennemsnit pr. år
Danmark 1845-1856	369	1,45	25,6
Norge 1846-1855	151	1,40	10,8
Sverige 1840-1850	223	3,20	6,7
Belgien 1841-1850	242	4,3	5,6
Frankrig 1849-1854	3594	35,9	10,0
Preussen 1849-1852	1789	16,6	10,8
Sachsen 1849-1851	383	1,9	20,2

Kilde: Det statistiske Bureau, 1858, IV.

Hidtil havde det været muligt at forklare forskellen mellem Danmark og Frankrig ud fra forskelle i opgørelsen af selvmordsstatistik.⁷ Men danskere var tilmed langt mere tilbøjelige til at begå selvmord også i sammenligning med de øvrige skandinaviske lande. Forskelle i landenes måder at opgøre selvmord på kunne næppe længere bruges som hovedforklaring.⁸ Kayser måtte også understrege drikfærdighedens stærke betydning for tallene, og en ny forklaringsmodel tog form.

De statistiske udgivelser i de følgende årtier tegnede efterhånden et klart billede af den typiske selvmorder. Det var en drikfærdig, mandlig københavner, ramt af demoralisation, rodløshed og manglende kristentro. Og tallene understøttede det i rigt mål. Et bind af *Statistiske Meddelelser* meddelte i 1877, at i mere end 33 pct. af alle selvmord blev drikfærdighed anset for "...enten Hovedgrunden til Selvmordet eller i al Fald for en medvirkende Grund dertil" (Det statistiske Bureau, 1877, s. 59). Selvmordsstatistikken fra 1890 pegede på drikfærdighed i 35 pct. af alle selvmord,

og alene for mænd i København var tallet så højt som 50,4 pct. (Det statistiske Bureau 1890, s. 189).

Fra de statslige redegørelser cirkulerede denne forklaringsmodel videre ud i samfundet. I 1900 konkluderede professor i statistik ved Københavns Universitet Harald Westergaard, at alkohol var årsag til 40 pct. af alle mandlige selvmord i hele Danmark (Westergaard 1900, s. 141). Også afholdsbevægelsen brugte selvmordsstatistikens argumenter i bestræbelserne på at gøre noget for ædruelighedens fremme i Danmark. I 1914 skrev læge og ernæringsforsker M. Hindhede, en fremtrædende skikkelse i den danske afholdsbevægelse, at når "...Danmark har 4 Gange flere Selvmordere end Norge, forklares det let ved Drankerens Fortvivlelse over sin Last" (Hindhede, 1914, s. 2). Ved indgangen til det 20. århundrede var en sammenhæng mellem det høje selvmordstal og det høje alkoholforbrug blevet en fast del af statistikens og lægevidenskabens forklaringsmodel (f.eks. Poulsen, 1905). Statistikens sociale kategorisering var hovedsageligt moralsk præget. Senere, i mellemkrigstiden, blev denne sammenhæng kun bekræftet derved, at alkoholforbruget faldt markant, på grund af kraftig spiritusbeskatning i 1917, samtidig med at den danske selvmordsfrekvens omkring 1920 var blevet halveret i forhold til 1860, hvor den var højest (Bille-Brahe et al., 1988, s. 32).

Selvmordsstatistikken fra Det statistiske Departement i 1917 havde, trods en mindre nedgang i selvmordsfrekvensen i 1900-tallets første årti, stadig fokus på det alarmerende faktum, at alkohol stadig for 40 pct. af de mandlige selvmorderes vedkommende havde "...fremkaldt eller været medvirkende Aarsag til de Forhold, der sluttelig har ført den paagældende til at berøve sig Livet" (Det statistiske Departement 1917, s. 77).

SELVMORD, BORGERLIG MORAL OG MORALSK PANIK

Drikfældighed var en hovedmarkør for selvmordsfrekvensens høje niveau i Danmark i 1800-tallet. Men den moralske forklaring var ikke desto mindre, som C. J. Kayser selv understregede, indlejret i en bredere fortælling om det traditionelle samfunds opløsning; med andre ord mangel på kristendom og borgerlig moral.

De stærke reaktioner i dagspressen på Sixten Sparre og Elvira Madigans dobbelte selvmord kan tjene som eksempel på den frygt for selvmordsepidemier, der tilsyneladende nemt kunne bryde ud. Her blev det høje selvmordstal af borgerlige

aviser læst ind i en samtidig diskussion om det såkaldte 'sædelighedsspørgsmål'. I slutningen af juli måned 1889 fandt tilfældigt forbigående i Nørreskoven på Tåsinge ligene af den svenske officer og den danske cirkusprinsesse. Efter alt at dømme havde Sixten Sparre skudt Elvira Madigan i hovedet, hvorefter han havde rettet revolveren mod sin egen tinding. Forud var gået et desperat og umuligt kærlighedsdrama, hvor den svenske officer havde forladt kone og børn for Elvira, og derfor blev begivenheden i flere borgerlige aviser set som et udtryk for den frie kærligheds nedbrydende virkning. *Lollands-Falsters Stiftstidende* omtalte ganske enkelt denne type selvmord som udtryk for en "Nutidssvaghed", der handlede om "...Forskjellen paa Dyd og Lyst" (*Lollands-Falsters Stiftstidende* 7. august 1889). I *Roskilde Avis* kunne man den 8. august 1889 læse følgende svada:

Fri Kjærlighed, Frit Liv, Frie Revolverkugler, Fri Himmel – i Armene paa den, i hvis Selskab man har bedraget sine Børns Moder; det er jo saa, det lyder, Dagens Løsen (*Roskilde Avis*, 8. august 1889).

I kirkelige kredse vakte det desuden stor forargelse, da sognepræsten på Tåsinge tilmed holdt ligprædiken over det ulykkelige pars kister (se f.eks. Stenbæk, 1889).⁹ Sagen afspejler en udbredt frygt for, at samfundsmæssig demoralisation kunne give sig udslag i flere og flere selvmord. Aviserne kunne samtidig med jævne mellemrum redegøre for statistikkens dystre selvmordstal.

På den måde kunne de tørre tal også i offentligheden cirkulere i forhold til den i 1880'erne og 1890'erne rasende debat om ægteskab og seksualmoral (Bønnelycke, 2018). Det høje selvmordstal var et angreb på den borgerlige samfundsorden. Noget tyder endvidere på, at det konservative blad *Dagens Nyheder* havde ret, når det understregede, at den hidtil selvpålagte tavshed om selvmord blandt de seriøse dagblade var forsvundet omkring 1890 (*Dagens Nyheder* 15. februar 1891). Den store avisomtale af den franske general George Boulangers berømte selvmord ved elskerindens grav i Bruxelles i 1891 såvel som den danske redaktør Ernst Brandes' selvmord ved cyanokalium-pulver i en park København i 1892 vidner om, at spekulationer om det høje selvmordstal fik nærmest frit spil i København i slutningen af 1800-tallet – ikke ulig en række københavnerpræsters frygt for selvmordssmitte et århundrede forinden.

Den officielle danske statistik havde efterhånden gjort danske avislæsere klar over, at det ikke var Frankrig, men derimod Danmark, der havde Europas største selvmordsfrekvens. Desuden var offentligheden ganske bekendt med den 'officielle' forklaring; at alkohol var en hovedforklaring. Men det hindrede ikke datidens aviser i at give næring til fantasien om baggrunden for den danske selvmordssyge – også selvom vidensgrundlaget her næppe var officielle statistikker.¹⁰

DEN SOCIALE OG ØKONOMISKE FORKLARING

Allerede i 1846 havde Karl Marx udpeget proletarisering og kapitalismens fremmedgørelse af arbejderne som årsag til den stigende europæiske selvmordsfrekvens. Det var ikke en determineret naturgiven eller kulturel udvikling, der lå bag stigende selvmordshyppighed, men derimod en umenneskelig indretning og organisering af sociale og økonomiske forhold (Plaut & Anderson, 1999).

Mod slutningen af 1800-tallet var der blandt en række danske socialforskere en stigende interesse for at undersøge, om sociale problemstillinger kunne forklares videnskabeligt ud fra strukturelle og økonomiske forhold frem for det typiske fokus på individuelle eller moralske forhold. En af dem var den indtil starten af 1880'erne ganske ukendte provins-læge fra Hobro, Theodor Sørensen (1839-1914). Sørensen var dog langt fra marxist, nærmere af en social-konservativ støbning. Ikke desto mindre foretog han en undersøgelse af selvmordsstatistikken med henblik på at afklare, om der lå sociale og økonomiske årsager bag (Sørensen, 1885, s. 66).

Undersøgelsen blev foretaget i to led. Først undersøgte han for Københavns vedkommende, om der var forskel på selvmordshyppigheden i forskellige sociale lag. Det statistiske Bureaus selvmordsstatistik fra 1877 havde ganske vist påvist en overhyppighed af selvmord blandt husmænd, indsiddere, arbejdsmænd og aftægtsfolk på landsplan. Men der var i 1880'erne et stærkt fokus på de sociale konsekvenser af en voksende industriarbejderklasse, som hovedsageligt var et hovedstadsfænomen. Det blev omtalt i samtiden som det store 'arbejderspørgsmål'. Dertil kom, at selvmordsfrekvensen i København var særlig høj.

På baggrund af folketællingslister fra 1870 samt københavnske dødsattester i perioden 1865-74 foretog Th. Sørensen en undersøgelse, hvor han inddelte befolkningen i tre hovedgrupper efter erhverv. I stedet for at måle en selvmordsfrekvens alene i forhold til 100.000 af en given population anvendte Th. Sørensen den såkaldte 'de

beregnete tilfældes metode.' Den havde rødder tilbage til 1700-tallets demografiske videnskab. Metoden gik ud på, at man ved at benytte en veldokumenteret population som sammenligningsgrundlag, her Københavns samlede selvmordstal, forsøgte at udlede noget konkret om en undergruppering – i dette tilfælde placering i en socialkategori. Øvelsen gik ud på at observere det 'erfarede antal selvmord' i hver socialklasse, undersøgt ved dødsattesten, med det 'beregnete antal selvmord'. Det sidste fremkom ved, at man beregnede, hvor mange selvmord, man så at sige kunne forvente i hver socialklasse, såfremt den relative hyppighed i den givne socialklasse var den samme som den overordnede population generelt. På den måde kunne man sige noget præcist om eventuel over- eller underhyppighed. Resultatet af Th. Sørensens undersøgelse ses i tabel 3.

Tabel 3:

Beregnete og erfarede antal selvmord i København 1865-74

Gruppe 1 Underklasse		Gruppe 2 Middelklasse		Gruppe 3 Overklasse	
Erfarede	Beregnete	Erfarede	Beregnete	Erfarede	Beregnete
377	265	117	177	39	91

Kilde: Sørensen, 1884, s. 63.

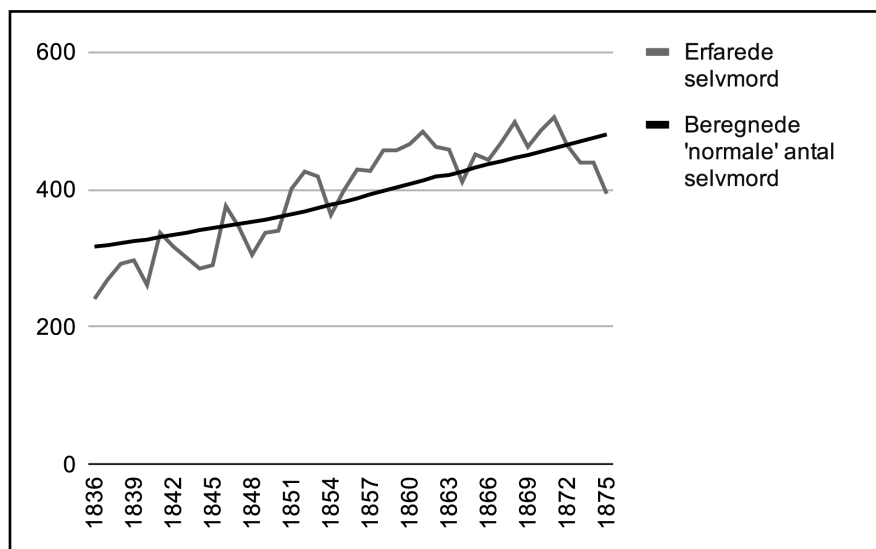
Undersøgelsen afslørede en overhyppighed af selvmord i arbejderklassen, hvorimod det viste sig, at der optrådte en underhyppighed blandt de bedre stillede i gruppe 3. Den store forskel mellem beregnede og erfarede selvmord i gruppe 3 skyldtes det ifølge Sørensen velkendte overklasse-fænomen, at "Selvmord i højere Samfundslag kunne have skjult sig under en anden Diagnose" (Sørensen, 1884, s. 62).

Artiklen "Regelmæssigheden i Selvmordene" i *Hospitalstidende* fra 1886 indeholder Th. Sørensens anden del af undersøgelsen. Spørgsmålet var, som det også havde været for Kayser, om udviklingen af danske selvmord optrådte med statistisk regelmæssighed. Th. Sørensen brugte også her de beregnede tilfældes metode, og denne gang på *Statistiske Meddelelser* fra 1877, der indeholdt en oversigt over alle selvmord i perioden 1835-1875 samt en 5-årlig selvmordsfrekvens målt ud fra det interpolerede folketal. Sørensen beregnede det forventede, eller 'normale', årlige an-

tal selvmord ud fra den tænkte situation, at gennemsnitsfrekvensen for hele perioden var ens år for år.

Figur 1:

Erfarede samt 'beregne' antal selvmord i København 1835-1875

Kilde: Sørensen, 1886, s. 55-56.

Dernæst stillede Sørensen det spørgsmål, om svingningerne omkring det beregnede antal selvmord kunne forklares med begrundede årsager, eller om de var aldeles tilfældige. Hvis svingningerne var for store – beregnet efter en teknisk middelfjlsprøve – eller ikke havde nogen åbenlys årsag, så ville de ikke falde under de store tals lov. Men Sørensen viste, hvordan arbejderklassens vækst og de økonomiske konjunkturer syntes at have afgørende betydning for selvmordsfrekvensen. At der efter 1850 optrådte flere end 'normale' selvmord skyldtes i vid udstrækning arbejderklassens vækst. Desuden var det ugunstige år for landbruget omkring 1860, hvor man tilmed fandt en meget høj selvmordsfrekvens for husmænd på landet (Det statistiske Bureau, 1877, s. 55). Kort sagt: Svingningerne var forårsaget af økonomi-

ske konjunkturer, og inddelt i 10-års perioder var udviklingen rent faktisk mulig at bringe ind under de store tals lov.

I det populærvidenskabelige tidsskrift *Tilskueren* konkluderede Th. Sørensen i 1887 på sine tal:

I den citerede Afhandling om "Regelmæssigheden i Selvmordene" tror jeg saaledes at have gjort det sandsynligt, at de økonomiske Forhold afgive en af disse virkelige Aarsager, medens tidligere de fleste Forfattere have været utilbøjelige til at indrømme, at Svingningerne i de nævnte Forhold udøve nogen udtalt Indflydelse paa Hyppigheden af den paagældende Dødsmaade (Sørensen, 1887, s. 885).

Arbejderbevægelsens hovedorgan, *Social-Demokraten*, greb med det samme de nye undersøgelser fra Th. Sørensen. I en artikelserie om selvmordet hen over sommeren 1887 kunne man blandt andet læse:

Naar ingen kan tilvende sig af de økonomiske Goder mere, end der tilkommer ham, og ingen bliver frarøvet, hvad ham tilkommer, er der Grund til at tro, at alle vil faa nok, at Flerheden af de Bekymringer, som nu knuger og nager Menneskene, vil fjernes, og Massen af de Sygdomme, som individuel Overanstrengelse og vilde Udsvævelser fremkalder, vil ophøre, og at kun faa vil søge Befrielse fra Livets Tryk eftersom de fleste vil føle deres Glæde. Da vil den sammenlignende Statistik kunne paavise Selvmordets Aftagen og ikke som nu søge efter Aarsagerne til dets stadige Forøgelse (*Social-Demokraten* 11/6 1887).

For arbejdernes blad var den slags undersøgelser det bedste våben mod moralisternes forklaringsmodel. Døden hentede et stort kontingent selvmordere blandt de undertrykte medlemmer af arbejderklassen.

PÅ STATISTIKKENS OVERDREV?

Uden for arbejderbevægelsens kreds fik Th. Sørensens analyser af selvmord ikke nævneværdig betydning. Dog fik han til en vis grad støtte af statistikeren Marcus Rubin, der paradoksalt nok fra 1896 beklædte posten som chef for Det statistiske Bureau, hvor en ganske anden forklaring, som tidligere omtalt, blev kolporteret. Men sagen var den, at såvel Marcus Rubin som Th. Sørensen tilhørte samme net-

værk af socialvidenskabelige eksperter, der var opsatte på at finde nye forklaringer og dermed gå på tværs af traditionelle tankemønstre og verdensbilleder (Løkke, 2002).

Med hensyn til selvmord reagerede Rubin på den vanetænkning, han så i den moralske diskurs i den officielle statistik. I et tillæg til Det statistiske Bureaus selvmordsstatistik fra 1897 forsøgte han under overskriften 'Danmarks internationale stilling som Selvmordsland' at bringe nogle perspektiver ind i debatten. Han skrev, at

...hvis man ved Alkoholnydelse forstaar al Konsum af Alkohol, hvad enten den er inkorporeret i Vin, Øl eller Brændevin, staar Danmark ingenlunde i Spidsen for Alkoholnydelsen. Men dernæst er under alle Omstændigheder en saadan Udtagelse af et enkelt Motiv farlig, eftersom tværtimod god statistisk Fremgangsmaaade vilde kræve, at man godtgjorde alle øvrige Motivets Mindrebetydning og saaledes fik det Motiv, Spørgsmaalet drejer sig om, isoleret. Hvis nemlig Alkoholnydelse og Selvmord skulde gaa saaledes Haand i Haand, at man direkte kunde slutte fra det ene til det andet, saa maatte dette jo kunne paavises overalt under lige Forhold (Det statistiske Bureau, 1897, s. 66-67).

Netop dette var ikke muligt, hævdede Rubin. Sverige oplevede stærkt stigende selvmordshyppighed frem mod år 1900 samtidig med at alkoholforbruget blev betragtelig lavere. Dertil kom, at alkoholforbruget i Tyskland og England stort set var på samme niveau som i Danmark omkring 1890 trods lavere selvmordshyppighed. Endelig foretog Rubin en beregning, hvor alle de selvmord, hvorom de retslige forhør havde oplysning om drikfældighed, blev trukket ud af det samlede selvmordstal i Danmark. Selv efter denne øvelse ville selvmordstallet i Danmark være blandt de højeste i Europa.

Den statistiske konklusion var, at "...Hovedårsagen til Danmarks høje Stilling i Selvmordsrækken ikke er Drikfældighed" (Det statistiske Bureau, 1897, s. 68).¹¹ Men Rubins indlæg var en enlig svale og kunne ikke rokke ved hovedsporet i den model, der skulle forklare det høje selvmordstal i Danmark. Dertil var bekymringen over danskernes drikfældighed for stærk i slutningen af 1800-tallet. Rubin havde i øvrigt selv andel i den historie, da han et årti forinden havde påvist, hvordan det danske alkoholforbrug var steget voldsomt siden indførelsen af det bajerske øl i 1840'erne. Især i 1880'erne var stigningen markant (Rubin & Bluhme, 1889). Stig-

ningen i alkoholforbrug var årsag til, at der blev indført øl- og brændevinsskat i starten af 1890'erne.

KONKLUSION

Moralstatistikens gennembrud ændrede forudsætningerne for at tale om selvmord. Den juridiske og teologiske diskurs fra omkring år 1800 tog individet som udgangspunkt. Hofpræst Christian Bastholm skrev om individets synd og A. S. Ørsted om individets rettigheder over for staten. Moralstatistikken afslørede som noget nyt en statistisk regelmæssighed på flere områder og over flere år, hvilket kaldte på overvejelser om samfundsmæssige faktorer. Fokus blev således i nogen grad flyttet fra individ til samfund.

Men den viden, der blev formidlet af C. J. Kayser, Th. Sørensen eller gennem tiden af de offentlige statistiske myndigheder, blev ikke som tilfældet andre steder i Europa indlejret i 'fatalistiske' teorier, såsom kulturchauvinisme eller socialdarwinisme. Den sociale determinisme slog på den måde ikke igennem i selvmordsforskningen i Danmark. De danske forskere, som var læger og statistikere, var mere optaget af at undersøge, hvilke samfundsmæssige faktorer, der virkede bag de selvmordstal, som alle måtte indrømme var meget høje i Danmark.

Artiklen har afdækket to væsentlige forklaringsmodeller, hvor der blev gjort forsøg på at lægge den statistiske viden om selvmord til rette, så den pegede på faktorer, der kunne udpeges som bagvedliggende årsager. C. J. Kayser introducerede i 1840'erne og 1850'erne den moralske diskurs, der pegede på storbyens demoraliserende virkning og ikke mindst drikfældigheden som forklaring. Det var en forklaring, der flugtede med stigende bekymring for det moderne samfunds konsekvenser og opløsning af traditionelle livsformer samt sekularisering. Det var generelt det borgerlige samfunds normer om det gode moralske, kristne liv, der var under angreb, og selvmordstallet var bevis på det.

Th. Sørensens analyser pegede på en anden forklaring og viste, i et opgør med tidligere forfattere, at svingninger i de sociale og økonomiske forhold havde betydning for de høje selvmordstal. Her var det en udbredt bekymring over arbejderklassens vækst og forarmelse, der kom til at sætte præg på den statistiske undersøgelse. Her fik 'arbejderspørgsmålet' betydning for selvmordsforskningen.

Begge forklaringsmodeller indeholdt imidlertid klare tendenser til, at talmaterialet blev delt og stoffet ordnet, så det understøttede en forklaringsmodel, der afspejlede en forforståelse af den sociale virkelighed lige så meget som det afspejlede den reelle sociale virkelighed. Med andre ord var spørgsmålet, firkantet udtrykt, om det store antal selvmord var påvirket hovedsageligt af social og økonomisk ulighed eller social og moralsk opløsning. Statens og statistikernes arbejde med selvmordstallene kom på denne måde til at udtrykke en genkendelighed i forhold til de problemstillinger, der var fremherskende i 1800-tallet. Selvmordsstatistikken, og ikke mindst tolkningen af den, knyttedes an til genkendelige, eksisterende sociale problemstillinger. Viden om selvmord cirkulerede på flere plan, lige fra officielle statistikker over nytænkende sociale eksperters analyser og endelig i bred offentlig forstand i både arbejderpressen såvel som den på det tidspunkt dominerende borgerlige presse, hvor, navnlig for sidstnævntes vedkommende, selvmordstallene i perioder gav næring til frygt for en egentlig selvmordsepidemi.

Da det 19. århundrede gik på hæld, advarede Marcus Rubin mod at lade statistikken bevise, hvad den egentlig ikke var i stand til. Ikke desto mindre løb den moralske forklaringsmodel afgjort af med sejren og blev en dominerende diskurs om selvmordet ind i det 20. århundrede. I hvert fald indtil de psyko-sociale forklaringsmodeller efterhånden vandt frem.

NOTER

- 1 Det viste sig hurtigt, at statistik baseret på retlige undersøgelser afslørede et højere antal selvmord end indberetninger fra præster. Sidstnævnte tal var lavere, da det ofte lykkedes de efterladte i familien at få selvmordet dysset ned og registreret af den lokale præst som ulykkestilfælde eller pludselig død. Frem til i hvert fald selvmordets afkriminalisering i 1866 må enhver selvmordsstatistik i sin helhed tage højde for den fejlkilde, der optræder i forbindelse med pårørendes motiver til at sløre et selvmord som en ulykke eller pludselig dødsfald af hensyn til skammen over familien samt erstatningsudsigten.
- 2 Med hensyn til definition af selvmord var der, også i en dansk kontekst, i en tidlig fase uenighed om, hvorvidt kategorisering som selvmord forudsatte, at døden var indtruffet nærmest øjeblikkeligt. De officielle danske statistikker lagde imidlertid til grund, anbefalet i Carl J. Kayser's undersøgelse fra 1846, at selvmord blev opført som sådan, hvis døden var indtruffet efter et kortere tidsinterval, dvs. få dage (Kayser, 1846). Det afgørende for en definition var, at der uden tvivl

var tale om en forudgående fast beslutning eller vished om, at en given handling ville medføre døden, også selvom handlingen måtte formodes at være udført i raseri eller vanvid. Det betød f. eks., at selvmord udført under anfald af delirium tremens blev opført som selvmord, hvorimod andre drankersygdomme ikke gjorde.

- 3 De svenske historikere David Larsson Heidenblad og Johan Östling fremstår som markante ideudviklere i den skandinaviske 'kundskabshistorie', der har etableret sig som et forskningsfelt inden for det seneste årti. En væsentlig inspiration kommer fra historiker James Secords efterhånden berømte artikel "Knowledge in Transit" (Secord, 2004). Secord argumenterer for at flytte analytisk fokus fra *produktion* af viden, den traditionelle videnskabshistorie, til kundskab og viden i *bevægelse*. Derfor er begrebet 'cirkulation' blevet et nøglebegreb i den skandinaviske videnshistorie. Hvad sker, når viden bevæger sig fra en sfære til en anden, eller fra en arena til en anden? Hvordan og under hvilke forudsætninger bliver viden til en kollektiv størrelse og tilgængelig for 'almindelige' mennesker uden nødvendigvis ekspertindsigt? Det er blandt andre spørgsmål, som drøftes i tidsskrifter og på konferencer i disse år. Denne videnshistorie sætter fokus på videnscirkulation som en "...praktisk och situerad verksamhet" (Östling & Heidenblad, 2017, s. 171). Det er min opfattelse, at den nye videnshistorie ikke bør ses adskilt fra egentlig videnskabshistorie. En kontekstfølsom videnskabshistorie, der betoner vidensproduktionens afhængighed af den sociale kontekst, har udviklet parallelt med videnshistorie og med udgangspunkt i nogle af de samme inspirationskilder op gennem det 20. århundrede, fra Ludwig Fleck over Michel Foucault og frem til James Secord. Produktion og cirkulation af viden er komplementære størrelser.
- 4 Der kom adskillige flere skrifter fra bekymrede præster i København i slutningen af 1700-tallet (Petersen, 2001, s. 32-42).
- 5 Kayser citerer selv Quetelet for følgende: "Der er et Budget, der inddrives med en ligesaa ubønhørlig Strenghed som de offentlige Afgifter; det er det, der skyldes Fængslerne og Bøddelens Øxe" (Kayser, 1846, s. 4). Der mangler en morder i årets mord-budget, og skæbnen trykker dig en revolver i hånden! Quetelets kritikere hæftede sig især ved denne ophævelse af den menneskelige frihed.
- 6 Senere blev Kaysers nye statistiske undersøgelser udgivet i *Nordisk Universitets-Tidsskrift* (Kayser 1859b).
- 7 Det viste sig, at hen mod slutningen af 1800-tallet blev forskellen mellem dansk og fransk selvmordshyppighed væsentlig mindre, hvilket kunne tyde på en stadig forbedring af navnlig den franske selvmordsstatistik (se Pærregaard, 1980).
- 8 Som C. N. David klart formulerede det i selvmordsoversigten fra 1858: "Det turde være vanske-

ligt at paapege nogen Forskjellighed i Lovgivningen eller i administrative Forhold, der skulde gjøre det forklarligt, at der f. Ex. i Norge kun skulde angives 10,8 Selvmord, naar der i Danmark forekommer 25,6" (Det statistiske Bureau 1858, IV)

- 9 Straffeloven af 1866 havde afkriminaliseret selvmordet, men ifølge en afgørelse fra Kultusministeriet fra 1867 var det valgfrit, om præsten ville afholde ligprædiken.
- 10 En nyere norsk undersøgelse har ligeledes peget på områder, hvor aviser gik decideret imod den statistiske viden. Norske aviser fortsatte langt op i 1800-tallet med fortsat at udpege Frankrig som Europas selvmordsland nr. 1, selvom norske statistikere, bla. Eiler Sundt i 1850'erne, havde afmonteret denne myte. Fortællingen om det nydelsessyge og dekadente Frankrig var slidstærk i den norske offentlighed (Marthinsen, 2015).
- 11 I slutningen af 1890'erne var Rubin desuden aktiv i en nordisk debat om, hvorvidt moralstatistik og dødelighedstal kunne bruges som 'kulturmålestok' de europæiske lande imellem. Rubin advarede her mod en politisering af statistik (Rubin, 1896).

LITTERATUR

- Bastholm, C. (1787): *Betragtninger over Selvmord*. København: Gyldendal.
- Bergsøe, A. F. (1848): *Den danske Stats Statistik*. København: Bianco Luno.
- Bille-Brahe, U., G. Krarup, B. Nielsen & A. G. Wang (1988): *Selvmord og selvmordsforsøg*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brancaccio, M. T., E. J. Engstrom & D. Lederer (2013): "The Politics of Suicide: Historical Perspectives on Suicidology before Durkheim. An Introduction", *Journal of Social History*, 46 (3): 607-619.
- Brancaccio, M. T. (2013): "'The Fatal Tendency of Civilized Society': Enrico Morselli's Suicide, Moral Statistics, and Positivism in Italy", *Journal of Social History*, 46 (3): 700-715.
- Brorson, C. (1806): *Ønsker og Forslag til at formindske det aarligen voxende Tal paa Selvmordere*. København: Gyldendal.
- Bønnelycke, C. (2018): *Sædelighedsfejden*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Det statistiske Bureau (1858): *Tabeller over Selvmord i Kongeriget Danmark i Aarene 1845-1856*, Statistisk Tabelværk, Ny Rk., Bind 15, Hft. 3.
- Det statistiske Bureau (1867): *Om Selvmordene i Kongeriget Danmark i Aarene 1861-65*, Statistiske Meddelelser, 2. Rk., Bind 6, Hft. 6.
- Det statistiske Bureau (1877): *Selvmord 1861-1875*, Statistiske Meddelelser, 2. Rk., Bind 13, Hft. 1.
- Det statistiske Bureau (1890): *Selvmordene i Kongeriget Danmark i Tiaaret 1876-1885*, Statistiske

- Meddelelser, 3. Rk., Bind 10, Hft. 2.
- Det statistiske Bureau (1897): *Selvordene i Danmark i Tiaaret 1886-1895*, Statistiske Meddelelser, 3. Rk., Bind 18, Hft. 2.
- Det statistiske Bureau (1907): *Selvord og Dødsfald ved ulykkelig Hændelse i Aarene 1896 (1897)-1905*, Statistiske Meddelelser, 4. Rk., Bind 23, Hft. 6.
- Det statistiske Departement (1917): *Selvord og Dødsfald ved ulykkelig Hændelse i Aarene 1906-1915*, Statistiske Meddelelser, 4. Rk., Bind 52, Hft. 1.
- Durkheim, E. (2002 [1897]): *Suicide: A Study of Sociology*. London: Routledge Classics.
- Desrosières, A. (1998): *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ekström, A. (2000): *Dödens exempel: Självordstolkningar i svensk 1800-tal genom berättelsen om Otto Landgren*. Stockholm: Atlantis.
- Fenger, O. (1985): "Selvord i kultur- og retshistorisk betydning", *Rättshistoriska studier*, 11: 55-83.
- Goldney, R. D., J. A. Schioldann & K. I. Dunn (2008): "Suicide Research before Durkheim", *Health & History*, 10 (2): 73-93.
- Hacking, I. (1990): *The Taming of Chance*. Cambridge University Press.
- Hindhede, M. (1914): *Alkohol og Dødelighed: 12 Tavler med Tekst ved M. Hindhedes Kontor for Ernæringsundersøgelser*. København.
- Holck, A. (1901): *Danmarks Statistiks Historie 1800-1850*. København: Bianco Luno.
- Höjer, H. (2001): *Svenska siffror: Nationell integration och identifikation genom statistik 1800-1870*. Stockholm: Gidlunds förlag.
- Kayser, C. J. (1846): *Om Selvord i Kongeriget Danmark: Et Bidrag til dette Lands moralske Statistik*. København: J. H. Schultz.
- Kayser, C. J. (1859a): "Indlæg paa Det kongelige Medicinske Selskabs 2. ordentlige Møde den 18. November 1858", *Bibliotek for Læger*, 4. Rk., Bind 15: 170-174.
- Kayser, C. J. (1859b): "Om Selvord i Danmark i nyere Tid", *Nordisk Universitets-Tidsskrift*: 1-23.
- Kushner, H. I. (1993): "Suicide, Gender, and the Fear of Modernity in Nineteenth-Century Medical and Social Thought", *Journal of Social History*, 23 (3): 461-490.
- Lederer, D. (2013): "Sociology's 'One Law': Moral Statistics, Modernity, Religion, and German Nationalism in the Suicide Studies of Adolf Wagner and Alexander von Oettingen", *Journal of Social History*, 46 (3): 684-699.
- Luther, M. (1788): *Fornøden Advarsel for det fordømmelige Selv-Mord, tilligemed en Underviisning og Trøst til anfægtede Sjele*. København: Rud. Thiele.

- Løkke, A. (2002): "Creating the Social Question: Imagining Society in Statistics and Political Economy in Late Nineteenth-Century Denmark", *Histoire sociale - Social History*, 35 (70): 393-422.
- Martensen, H. L. (1878): *Den Christelige Ethik I*. København: Gyldendal.
- Marthinsen, S. (2015): "Mennesker der have sit Liv forbrudt": *En undersøkelse av samfunnets holdninger til selvmord i Norge mellom 1800 og 1865* (Upubliceret masteropgave). Oslo: Oslo Universitet).
- Morselli, E. (1882): *Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics*. New York.
- Nielsen, R. (1869): "Om Sindsformørkelse. Bidrag til Selvmorderes Psykologi", *For Ide og Virkelighed: Et Tidsskrift*: 689-707.
- Petersen, L. (2001): *Fra synd til sygdom – en historisk undersøgelse af selvmord og synet derpå* (Upubliceret specialeafhandling). København: Københavns Universitet.
- Plaut, E. & K. Anderson (red.) (1999): *Marx on Suicide*. Evanston: Northwestern University Press.
- Porter, T. M. (1986): *The Rise of Statistical Thinking*. Princeton: Princeton University Press.
- Porter, T. M. (1995): "Statistical and Social Facts from Quetelet to Durkheim", *Sociological Perspectives*, 38 (1): 15-26.
- Poulsen, G. (1905): *Alkohol og Lægevidenskaben*. København: R. Allerup.
- Pærregaard, G. (1980): "Suicide in Denmark: A Statistical Review for the Past 150 Years", *Suicide and Life Threatening Behavior*, 10 (3): 150-156.
- Retterstøl, N. (1993): *Suicide: A European Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubin, M. (1884): "Moralstatistik", *Tilskueren*, Juni-Juli: 446-478.
- Rubin, M. (1896): "En Kulturmaalestok?", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*: 546-565.
- Rubin, M. & C. A. Bluhme (1889): *Om Bajersk Øl og Brændevin*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Schiødt, E. (1959): "Selvmordstraditionen i Danmark", *Medicinsk Forum*, (12): 32-52.
- Scott, J. W. (2018): *Gender and Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Secord, J. (2004): "Knowledge in Transit", *Isis*, 95 (4): 654-672.
- Stenbæk, N. (1889): "Selvmord", *Højskolebladet*: 1041-1044.
- Sørensen, Th. (1884): *De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden: Første Afdeling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Sørensen, Th. (1885): *De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden: Anden Afdeling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Sørensen, Th. (1886): "Regelmæssigheden i Selvmordene", *Hospitalstidende*: 49-62, 98-107.
- Sørensen, Th. (1887): "Regelmæssigheden i de sociale Fænomener og den fri Vilje", *Tilskueren*: 873-890.
- Ulleland, P. (1887): "Et Kapitel af Selvmordets Statistik", *Højskolebladet*: 1150-1156.

- Westergaard, H. (1884): *Theorien om Gjennemsnitsmennesket: Et Bidrag til Statistikens historie*. København: Bianco Luno.
- Westergaard, H. (1900): "Sædelighedsforhold, statistisk belyste", s. 138-149 i J. Carlsen (red.) *Danmarks Kultur ved Aar 1900*, København: E. Bojesen.
- Wilkens, C. (1880): "Moralstatistikken og den fri Vilje", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*: 65-96.
- Tabelkommissionen (1847): *Detaljeret Fremstilling af og summariske Tabeller over Selvmord i Kongeriget Danmark i Aarene 1835-1844*, Statistisk Tabelværk, *Ældste Rk.*, Hft. 11.
- Wisselgren, P. (2015): *The Social Scientific Gaze: The Social Question and the Rise of Academic Social Science in Sweden*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Östling, J. & D. Larsson Heidenblad (2017): "Cirkulation - ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp", *Historisk tidskrift*, 137 (2): 269-284.
- Östling J., E. Sandmo, D. Larsson Heidenblad, A. Nilsson Hammar & K. H. Nordberg (red.) (2018): *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*. Lund: Nordic Academic Press.